



A Jurisprudential and Legal Examination of the Prohibition of Attacks on Energy Infrastructure*

Valiollah Nasiri¹ Saleh Rezaei Pish Robat² Hojjat Salimi-Torkamani³

1. Ph.D. Candidate in International Law, Islamic Azad University, Maragheh Branch, Maragheh, Iran (**Corresponding Author**). 1689161310@iran.ir

2. Associate Professor, Nuclear Science and Technology Research Institute, Tehran, Iran.
srezaei@aeoi.org.ir

3. Associate Professor, Department of Law, Shahid Madani University of Azerbaijan, Tabriz, Iran.
salimi@azaruniv.ac.ir

Abstract

During the Forty-Day Ramadan War and the Twelve-Day War, the United States and the Israeli regime repeatedly launched military attacks against the civilian infrastructure of the Islamic Republic of Iran. Among the most significant targets were energy infrastructure, including oil storage facilities, refineries, gas fields, electricity generation plants, and nuclear energy installations. This occurred despite the fact that, under the principles of international humanitarian law (IHL), attacks directed against indispensable civilian infrastructure are prohibited. Adopting a descriptive-analytical approach, this study seeks to answer the following question: From the perspectives of Islamic jurisprudence and international law, are belligerent parties legally or religiously permitted to

* Nasiri, V., Rezaei Pish Robat, S., & Salimi-Torkamani, H. (2026). A jurisprudential and legal examination of the prohibition of attacks on energy infrastructure. *Fiqh and Politics*, 6(1), pp. 311-344.

<https://doi.org/10.22081/ijp.2026.74829.1124>

□ **Article Type:** Research; **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran

□ **Received:** 2024/08/14 • **Revised:** 2024/10/23 • **Accepted:** 2025/02/19 • **Published online:** 2025/03/29

© 2025

authors retain the copyright and full publishing rights



<http://ijp.isca.ac.ir>

carry out military attacks against energy infrastructure? The study proceeds on the premise that both international law and Islamic law regulate not only relations among states during peacetime but also the conduct of states engaged in armed conflict. The findings demonstrate that, under both international law and Islamic jurisprudence, parties to an armed conflict are required to direct their military operations exclusively against military objectives. Accordingly, when civilian objects such as energy facilities are intentionally targeted, the fundamental principles of international humanitarian law, particularly the principle of distinction, are violated. Such conduct constitutes a clear instance of a war crime under Article 8 of the Rome Statute of the International Criminal Court, giving rise to individual criminal responsibility for the perpetrators, those ordering the attacks, and other responsible participants. Furthermore, beyond individual criminal liability, internationally wrongful acts resulting from violations of international obligations also entail state responsibility under the International Law Commission's 2001 Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts.

Keywords

Ramadan War; principle of distinction; civilian objects; energy infrastructure; civilian facilities.



الدراسة الفقهية والقانونية لحظر الهجوم على البنى التحتية للطاقة*

ولي الله نصيري^١ صالح رضائي پيش رباط^٢ حجت سليمي تركماني^٣

١. طالب الدكتوراه في القانون الدولي، جامعة آزاد الإسلامية، فرع مراغة، مراغة، إيران (الكاتب المسؤول).

1689161310@iran.ir

٢. أستاذ مشارك، معهد بحوث العلوم والتقنيات النووية، طهران، إيران.

srezaei@aeoi.org.ir

٣. أستاذ مشارك، قسم القانون، جامعة الشهيد مدني أذربيجان، تبريز، إيران.

salimi@azaruniv.ac.ir

الملخص

شنت الولايات المتحدة الأمريكية والكيان الصهيوني، طوال أربعين يوماً من حرب رمضان المفروضة والحرب ذات الـ ١٢ يوماً، هجمات عسكرية متكررة على البنى التحتية المدنية للجمهورية الإسلامية الإيرانية، والتي كان من أهمها البنى التحتية للطاقة (مستودعات النفط، المصافي وحقول الغاز، محطات توليد الكهرباء، ومنشآت الطاقة النووية). يأتي هذا في حين أن الهجمات العسكرية على البنى التحتية الحيوية للدول تعدّ محظورة بموجب مبادئ القانون الدولي الإنساني. وبأني ذلك في وقت تحظر فيه مبادئ القانون الدولي الإنساني استهداف البنى التحتية الحيوية للدول بالهجمات العسكرية. وتسعى هذه الدراسة، بالاعتماد على المنهج الوصفي التحليلي، إلى الإجابة عن السؤال الآتي: هل يجوز، من المنظورين الفقهي والقانوني، للأطراف المتحاربة شنّ هجمات عسكرية على البنى التحتية للطاقة أم لا؟. وينطلق البحث من فرضية مفادها أنّ القانون الدولي والقانون

* الاستشهاد بهذه المقالة: نصيري، ولي الله؛ رضائي پيش رباط، صالح؛ سليمي تركماني، حجت. (٢٠٢٥). الدراسة الفقهية والقانونية لحظر الهجوم على البنى التحتية للطاقة. الفقه والسياسة، ٦(١)، صص ٣٤٤-٣١١.

<https://doi.org/10.22081/ijp.2026.74829.1124>

□ نوع المقال: بحثية؛ الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران

□ تاريخ الإستلام: ٢٠٢٤/٠٨/١٤ • تاريخ التعديل: ٢٠٢٤/١٠/٢٣ • تاريخ القبول: ٢٠٢٥/٠٢/١٩ • تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/٠٣/٢٩

© 2025

authors retain the copyright and full publishing rights



<http://ijp.isca.ac.ir>

الإسلامي، بقدر اهتمامهما بالعلاقات بين الدول في وقت السلم، يعتنيان كذلك بسلوك الدول المنخرطة في الحرب. وتُظهر نتائج الدراسة أنَّ القانون الدوليَّ والفقهاء الإسلاميَّ يلزمان أطراف النزاع بتوجيه عملياتهم العسكرية نحو الأهداف العسكرية فحسب.

وعندما تستهدف الأطراف أهدافاً مدنيّة، مثل منشآت الطاقة، فإنّها تنتهك «المبادئ الأساسية للقانون الإنسانيّ»، ويُعدّ ذلك مصداقاً واضحاً لـ«جرائم الحرب» في إطار المادة ٨ من نظام روما الأساسي، ويترتب على المرتكبين والأمين والمنفّذين لهذه الهجمات مسؤولية جنائية. وإضافةً إلى المسؤولية الجنائية، فإنّ محصلة الفعل غير المشروع وانتهاك الالتزامات الدوليّة تفضي إلى قيام المسؤولية الدوليّة على المعتدين، وفق مشروع لجنة القانون الدولي لعام ٢٠٠١ بشأن مسؤولية الدول عن الأفعال غير المشروعة دولياً.

الكلمات المفتاحية

حرب رمضان، مبدأ التمييز، الأهداف المدنيّة، منشآت الطاقة، الأماكن المدنيّة.



بررسی فقهی و حقوقی ممنوعیت حمله به زیرساخت‌های انرژی*

ولی‌اله نصیری^۱ صالح رضایی پیش رباط^۲ حجت سلیمی ترکمانی^۳

۱. دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل دانشگاه آزاد اسلامی واحد مراغه، مراغه. ایران (نویسنده مسئول).

1689161310@iran.ir

۲. دانشیار پژوهشگاه علوم و فنون هسته‌ای تهران، تهران. ایران.

srezaei@aeoi.org.ir

۳. دانشیار گروه حقوق دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران.

salimi@azaruniv.ac.ir

چکیده

در طول چهل روز جنگ تحمیلی رمضان و جنگ ۱۲ روزه، ایالات متحده آمریکا و رژیم صهیونیستی، بارها به زیرساخت‌های غیرنظامی جمهوری اسلامی ایران حمله نظامی کردند. از جمله مهمترین آنها زیرساخت‌های انرژی (انبارهای نفت، پالایشگاه‌ها و میادین گازی، نیروگاه‌های تولید برق و تأسیسات انرژی هسته‌ای) می‌باشد. این در حالی است که مطابق اصول حقوق بشردوستانه، حملات نظامی به زیرساخت‌های حیاتی کشورها ممنوع می‌باشد. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش است که آیا از منظر فقهی و حقوقی، طرفین مجاز به حمله نظامی به زیرساخت‌های انرژی می‌باشند یا خیر؟ تحقیق براین فرضیه استوار است که حقوق بین‌الملل و حقوق اسلامی، همواره به همان اندازه که با روابط دولت‌ها در زمان صلح سروکار دارند، به رفتار دولت‌های درگیر در جنگ نیز پرداخته‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در حقوق بین‌الملل و فقه اسلامی طرفین درگیری، باید عملیات خود را فقط علیه اهداف

* **استاد به این مقاله:** نصیری، ولی‌اله؛ رضایی پیش رباط، صالح؛ سلیمی ترکمانی، حجت. (۱۴۰۴). بررسی فقهی و

حقوقی ممنوعیت حمله به زیرساخت‌های انرژی. فقه و سیاست، ۱۶(۱)، صص ۳۴۴-۳۱۱.

<https://doi.org/10.22081/ijp.2026.74829.1124>

▣ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران

▣ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۴ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۸/۰۲ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۱ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۰۹

© 2025

authors retain the copyright and full publishing rights



نظامی هدایت کنند. وقتی طرفین اهداف غیرنظامی مانند تأسیسات انرژی را هدف قرار می‌دهند، «اصول بنیادین حقوق بشردوستانه» نقض شده و مصداق بارز «جنایات جنگی» ذیل ماده ۸ اساسنامه رم بوده و مرتکبان، آمران و عاملان حملات دارای مسئولیت کیفری می‌باشند. افزون بر مسئولیت کیفری برآیند فعل متخلفانه و نقض تعهدات بین‌المللی، طرح مسئولیت بین‌المللی متجاوزان مطابق طرح ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل در خصوص مسئولیت بین‌المللی است.

کلیدواژه‌ها

جنگ رمضان، اصل تفکیک، اهداف غیرنظامی، تأسیسات انرژی، اماکن غیرنظامی.

مقدمه

در جهان به هم پیوسته و مدرن امروز، زیرساخت‌های انرژی تنها ابزارهای اقتصادی نیستند، بلکه ستون‌های اصلی استمرار حیات جامعه و امنیت انسانی به‌شمار می‌روند. از شبکه‌های برق‌رسانی و نیروگاه‌ها گرفته تا خطوط انتقال نفت و گاز، این تأسیسات شریان‌های حیاتی هستند که تداوم خدمات ضروری نظیر سلامت، آموزش، دسترسی به آب آشامیدنی و سیستم‌های گرمایشی و سرمایشی را تضمین می‌کنند. با این حال، در طول دهه‌های اخیر، شاهد تمایل فزاینده‌ای به هدف قرار دادن این زیرساخت‌ها در جریان منازعات مسلحانه بوده‌ایم؛ رویکردی که مرزهای میان «اهداف نظامی» و «نیازهای غیرنظامی» را به‌طور خطرناکی مخدوش کرده است. حقوق بین‌الملل بشردوستانه با تکیه بر اصول بنیادین تفکیک، ضرورت و تناسب، تلاش کرده است تا حفاظتی قانونی پیرامون این تأسیسات ایجاد کند.

رویکرد بنیادین اسلام نیز کاستن از پیامدهای ناگوارِ مخاصمات و گام نهادن در مسیرِ محورِ جنگ است؛ اما از آنجایی که این آرمان در عمل همیشه محقق نمی‌شود، اهتمام بر این بوده که آثارِ مخربِ مخاصمات مسلحانه محدود گردد. در همین راستا، فقهای شیعه و اهل سنت قاعده‌ای فقهی بنا نهاده‌اند که براساس آن، افراد غیرنظامی مصون از حملات نظامی هستند. «لَا يُقْتَلُ غَيْرُ الْقَاتِلِ»؛ (غیرِ مبارز، کشته نمی‌شود) (روحانی، ۱۳۹۲، ج ۲۶، ص ۱۰؛ طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۳، ص ۹۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۶، ص ۲۳۸). حقوق‌دانانِ مذهبِ اهل سنت نیز در این خصوص بیان داشته‌اند: «لَا يُقْتَلُ غَيْرُ الْمُقَاتِلِ»؛ (غیرنظامیان نباید کشته شوند) (عمید زنجانی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۲۳۱). اگرچه این قاعده ناظر به اشخاص غیرنظامی است، اما با تعمیمِ منطقیِ حاکم بر آن به «حیطه غیرنظامی»، باید اذعان داشت که اهداف غیرنظامی نیز همانند اشخاص غیرنظامی می‌بایست از حمایت برخوردار باشند. صاحب «جواهرالکلام» می‌نویسد: «فقهی را نمی‌شناسم که با اصل تفکیک (صیانت از غیرنظامیان) مخالف باشد؛ و علامه‌حلی در آثار خود (تذکره و منتهی)، بر این امر ادعای اجماع کرده... و روایتی از امام صادق علیه السلام در این باب نقل می‌کند» (نجفی، ۱۹۸۴م، ج ۲، ص ۱۹۸). امام صادق علیه السلام از امیرمؤمنان علی علیه السلام روایت کرده‌اند که آن حضرت

فرمود: «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَنْ يُلْقَى السَّمُّ فِي بِلَادِ الْمُشْرِكِينَ»؛ (پیامبر خدا ﷺ از افکندن سم در سرزمین‌های مشرکان نهی فرمودند) (سبزواری، ۱۳۸۸، ص ۱۲۴).

هدف تحقیق، بررسی ممنوعیت حمله به زیرساخت‌ها در حقوق بین‌الملل و فقه اسلامی است. ممنوعیت حمله به زیرساخت‌های انرژی، نه تنها یک الزام حقوقی برای کاهش تلفات غیرنظامی، بلکه ضرورتی برای جلوگیری از «فاجعه‌های ثانویه» است که می‌توانند تا مدت‌ها پس از پایان درگیری‌ها، بذر ناامنی، بی‌ثباتی اجتماعی و بحران‌های زیست‌محیطی را در جوامع بپاشند. درک دقیق این ممنوعیت‌ها، گامی حیاتی در جهت بازتعریف اخلاق جنگ و حفظ کرامت انسانی در برابر ویرانی‌های بی‌امان ناشی از نبردهای نوین است.

از این رو این پرسش مطرح است که آیا از منظر فقهی و حقوقی طرفین مجاز به حمله نظامی به زیرساخت‌های انرژی می‌باشند یا خیر؟ تحقیق براین فرضیه استوار است که در حقوق بین‌الملل و فقه اسلامی طرفین درگیری باید عملیات خود را فقط علیه اهداف نظامی هدایت کنند.

با توجه به مقدمه فوق این تحقیق به صورت نظری و کتابخانه‌ای به نقض اصل مصونیت اماکن غیرنظامی در جنگ ۱۲ روزه و جنگ رمضان با تأکید بر حمله نظامی ایالات متحده آمریکا و رژیم صهیونیستی به تأسیسات انرژی پرداخته و برای تطبیق مطالب از کتب و مجلات فقهی و حقوقی و اسناد بین‌المللی، استفاده شده است. کتب اربعه به عنوان مبنا و زیربنای اساسی فقه شیعه امامیه در بابی با عنوان «کتاب الجهاد» به این مباحث پرداخته‌اند. افزون بر آن‌ها در کتاب‌های فقهی فقهای شیعه مثل شیخ طوسی، علامه حلی، ابن‌ادریس، محقق حلی و شیخ صدوق نیز پیرامون قواعد و احکام جنگ (چگونگی نبرد) مباحث بسیار مختصری وجود دارد. در آثاری همچون احکام الحرب و الحیاد فی ضوء قانون الدولی و الشریعة الاسلامی، جعفر عبدالسلام؛ آثار الحرب، دراسة الفقهیه، وهبه زحیلی، الحرب والسلام فی الاسلام، مجید خدوری؛ حقوق بشردوستانه بین‌المللی (رهیافت اسلام) مصطفی محقق داماد؛ سلوک بین‌المللی دولت اسلام، محمد حمیدلله، نیز می‌توان برخی مباحث و احکام اسلام درباره قواعد نبرد را استنباط نمود اما

برجستگی این تحقیق نسبت به تحقیقات انجام شده بررسی هدف قرار دادن تأسیسات انرژی در مخاصمات مسلحانه است که از دیدگاه اسلام کمتر مورد بررسی قرار گرفته است.

۱. مفاهیم تحقیق

۱-۱. مفهوم جنگ رمضان

جنگ رمضان یا جنگ تحمیلی سوم به جنگ مشترک ایالات متحده آمریکا و اسرائیل با ایران اشاره دارد که با حملات آمریکا و اسرائیل در ۹ اسفند ۱۴۰۴/۱۰ رمضان ۱۴۴۷ق به مناطقی از ایران از جمله بیت رهبری آغاز شد. در این جنگ، شماری از مسئولان ارشد سیاسی و نظامی ایران از جمله آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای رهبر وقت ایران، به شهادت رسیدند. از منظر حقوق جنگ، جنگ نام سنتی برخورد میان دو یا چند دولت است که در آن نیروهای مسلح طرف‌ها درگیر اقدامات خشونت‌آمیز متقابل می‌شوند (Hingovani, 1982, P.330). به‌رغم اعلام عزم جزم ملل متحد به محفوظ داشتن جهان از بلای جنگ، جنگ همچنان، واقعیت دردناک زندگی بشر باقی مانده و از زمان ممنوعیت آن در سال ۱۹۴۵ مطابق بند ۴ ماده ۲ منشور ملل متحد تاکنون بیش از یکصد جنگ، اعم از بین‌المللی و داخلی روی داده است (ممتاز و رنجبریان، ۱۳۸۴، ص ۱۵). منشور ملل متحد عامدانه به‌جای واژه جنگ از ممنوعیت توسل به‌زور در ماده ۲ و به‌جای مخاصمه مسلحانه فقط از «حمله مسلحانه» در ماده ۵۱ سخن به‌میان آورده است. از مخاصمات مسلحانه تحت عنوان «جنگ» تعبیر می‌شود. و در واقع از سال ۱۹۴۵ به‌طور کلی «مخاصمه مسلحانه» جایگزین واژه «جنگ» شده است. مخاصمه در معنای مضیق، به‌معنی زد و خورد بین قوای نظامی دو یا چند دولت به‌قصد غلبه یا دفاع یا اعلام رسمی جنگ است (عمیدزنجانی، ۱۳۷۶، ص ۳۴۷). اما ماده ۲ مشترک کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو مفهوم وسیع‌تری از مخاصمه را ارائه داده و مفهوم مخاصمه مسلحانه را به حالت «نه جنگ، نه صلح»^۱ هم تسری داده است.

1. No War, No Peace.

مطابق ماده ۲ سند مذکور حالت جنگ رسمی، به هر گونه مخاصمه‌ای هم اطلاق می‌شود که بین دو یا چند دولت روی می‌دهد (ملک محمدی نوری، ۱۳۷۲، صص ۹۷-۱۲۰). شریعت مقدس اسلام نیز جنگ را به عنوان یک ضرورت و آخرین راه چاره پذیرفته و مفهوم جواز جنگ از دیدگاه اسلام چیزی جز همان دفاع مشروعی که در منشور ملل متحد بر آن تأکید شده، نیست. در اسلام جنگ با واژه «جهاد» شناخته می‌شود. واژه‌ای که از بنیادی‌ترین و در عین حال مناقشه‌برانگیزترین مفاهیم در اندیشه اسلامی است. در اصطلاح قرآنی، مفهوم «جهاد» بسیار گسترده است و شامل جهاد نفس، جهاد تبلیغی و جهاد نظامی است. واژه «جهاد» در لغت عرب از ریشه «ج ه د» به معنای جهد، تلاش، کوشش و تحمل مشقت آمده است (ابن منظور، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۱۵۲). جنگ در قرآن، اغلب دفاعی و مقابله به مثل است که از این جهاد با عنوان جهاد ابتدایی یاد می‌شود.

۲-۱. مفهوم زیرساخت‌های انرژی

یکی از مفاهیم مهم در حوزه حکمرانی مطلوب، توجه به زیرساخت‌های حیاتی است. اصطلاح زیرساخت که در انگلیسی به آن اینفراستراکچر^۱ می‌گویند، از دو بخش اینفرا به معنای زیر و استراکچر (با ریشه لاتین استراکچورا) به معنای ساختار تشکیل شده است. به زبان ساده، به سامانه‌های فیزیکی و نهادهای اساسی اشاره دارد که از جوامع، اقتصادشان و سازمان‌های اجرای‌شان پشتیبانی می‌کند. زیرساخت، اسکلت کشور است و بدون آن همه چیز فرو می‌پاشد (Mockaitis, 2006, P.15). به دیگر بیان، هر کشور به‌طور مستقل دارایی‌ها، سامانه‌ها یا قابلیت‌هایی را که به امنیت ملی خود مرتبط می‌داند، به عنوان زیرساخت‌های حیاتی شناسایی می‌کند. از منظر حقوق بین‌المللی هنوز کنسانسوسی راجع به تعریف واحد از زیرساخت‌های حیاتی در سطح بین‌المللی شکل نگرفته و کشورها براساس سیاست‌های کلان خود اقدام به ترسیم و تعریف زیرساخت‌های حیاتی خود می‌نمایند. از این رو، قطعنامه ۲۳۴۱ (۲۰۱۷م) تأیید می‌کند

1. Infra Structure.

که «هر کشور مشخص می‌کند چه چیزی زیرساخت حیاتی آن را تشکیل می‌دهد». با این حال، روش مجزایی را برای تفکیک زیرساخت‌های حیاتی از میان تعداد بی‌شماری از زیرساخت‌های واقع در کشورها، توصیه نمی‌کند. سایر اسناد بین‌المللی نیز دستور خاصی را ارائه نمی‌کنند (Relief Crisis Un, 2019).

اما از دیدگاه حقوق داخلی بند «الف» ماده ۱ قانون تأمین مالی تولید و زیرساخت‌ها مصوب ۱۴۰۲ طرح‌های زیربنایی و زیرساختی را این‌گونه تعریف می‌کند: «طرح‌هایی که زیرساخت‌های لازم برای تولید کالا یا خدمت را فراهم می‌کنند نظیر تأمین یا انتقال انرژی، تلفن، اینترنت، آب یا جمع‌آوری و تصفیه فاضلاب و احداث تأسیسات انرژی. مطابق بند ۷ ماده ۱ نظام فنی و تخصصی حفاظت از زیرساخت‌های کشور مصوب ۱۴۰۲ زیرساخت به مجموعه‌ای از مراکز و تأسیسات زیربنایی و شریان‌های عمده اطلاق می‌گردد که خدمات و نیازهای ضروری و اساسی کشور را به مردم و سایر مجموعه‌ها ارائه می‌کند.

مطابق بند سوم ماده ۱ طرح راهبردی حفاظت از زیرساخت‌های کشور مصوب ۱۴۰۳، اصطلاح زیرساخت‌های حیاتی به مجموعه‌ای از مراکز و تأسیسات زیربنایی و شریان‌های عمده که خدمات و نیازهای ضروری و اساسی کشور را به مردم و جامعه ارائه می‌کند، اطلاق می‌گردد؛ زیرساخت مشتمل بر فرابخش (حوزه)، بخش، زیربخش، دارایی و اجزاء آن می‌باشد. در بند ۴ ماده ۱ تأسیسات انرژی از زیرساخت‌های حیاتی و حوزه‌های با اهمیت بالا ذکر شده است.

۱-۳. مفهوم اصول حقوق بشردوستانه

اصطلاحات *jus ad bellum* و *jus in bello* برای اولین بار در آثار «جوزف کونز» در دهه ۱۹۳۰ پدیدار شدند (Kolb, 2010, p.553). عبارت «حق بر جنگ»^۱ و «حق در جنگ»^۲

1. *Jus ad bellum*.

2. *Jus in bello*.

دو مفهوم اساسی در حقوق بین‌الملل می‌باشند که به ترتیب به شرایط توجیه استفاده از زور و قواعد رفتار در زمان جنگ می‌پردازند. حقوقدانان از جمله پروفیسور «دینشتاین»، پروفیسور «مارکو ساسولی» و پروفیسور «مایکل اشمیت» به‌طور مداوم میان «حق بر جنگ» و «حق در جنگ» تفاوت قایل شده‌اند (Sassoli, 2019, p.720; Dinstein, 2016, p.30; Sassoli, 2002, p.846; Schmidt, 2010, p.739). کمیته بین‌المللی صلیب سرخ تأکید کرده است که حق بر جنگ باید مستقل از حقوق در جنگ باشد. با شروع یک جنگ، حقوق در جنگ مطرح می‌گردد، حقوقی که سعی در حفاظت از جمعیت غیرنظامی و اهداف غیرنظامی دارد. حقوق بشردوستانه این حفاظت را از طریق اصولی همچون اصل تفکیک^۱، اصل تناسب، اصل ضرورت، اصل احتیاط، اصل انسانیت و اصل فرامین وجدان عمومی انجام می‌دهد (Henckaerts & Doswald, 2005, p.45). پیام اصل تفکیک بسیار ساده و صریح است. مطابق ماده ۴۸ پروتکل الحاقی اول کنوانسیون ژنو ۱۹۴۹، طرف‌های متخاصم باید همواره غیرنظامیان و اهداف غیرنظامی را از اهداف نظامی متمایز کنند و تنها اهداف نظامی را مورد حمله قرار دهند (Henckaerts, 2005, p.857). اعمال اصل تناسب براساس بند ۵ ماده ۵۱ پروتکل الحاقی اول مستلزم برقراری تعادل بین مزیت‌های نظامی و حمایت از اموال غیرنظامی است (نوری و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۷۱۹). مطابق اصل ضرورت میزان صدمات و خساراتی که حملات وارد می‌کنند می‌بایست با منفعت نظامی آن تناسب داشته باشند (تدینی و کازرونی، ۱۳۹۵، ص ۲۷). مطابق اصل احتیاط حملات نامتناسب، غیر دقیق و غیر ضروری ممنوع است. براساس اصل بشریت و اصل فرامین وجدان عمومی هیچ خلأ حقوقی نمی‌تواند به‌عنوان عذری برای انجام اقدامات غیرانسانی باشد (Smith, 2019, p.184). لزوم اتخاذ رویکرد انسانی و ملاحظات انساندوستانه در همه مخاصمات مسلحانه و تمامی عملیات نظامی باید مورد توجه قرار بگیرد (Mourlam, 2018, P.23; Larsen et al, 2013, P.123).

در جنگ ۱۲ روزه و جنگ رمضان ایالات متحده آمریکا و رژیم صهیونیستی آشکارا اصول حقوق بشردوستانه از جمله اصل تفکیک، اصل تناسب، اصل ضرورت،

1. Principle of Distinction.

اصل احتیاط را نقض کرده‌اند. اصول مذکور در مواد ۴۷، ۴۸، ۵۷ و ۵۸ و بند ۴ ماده ۵۱ و ۵۲ پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون ژنو و ماده ۲۷ کنوانسیون چهارم لاهه قید شده است (هنکرتز و لوئیس دوسوالدبک، ۱۳۸۷، ص ۳؛ نوری و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۷۱۹؛ دیتر، ۱۳۸۷، ص ۱۱) هر یک از اصول مکمل همدیگر بوده و در مجموع پایه و اساس حقوق جنگ را تشکیل می‌دهند. اصل تفکیک بین اهداف نظامی مجاز و اشیا و اموال غیرنظامی که نمی‌توانند مورد حمله قرار گیرند، تفکیک قایل شده است (Jeanne, 2001, p.164). اصل تناسب^۱ مکمل اصل تفکیک است که به موجب آن باید نسبت معقول و قابل توجیهی در نتایج نظامی حاصل از حمله با زیان‌های اتفاقی وارده به اموال غیرنظامی وجود داشته باشد (ساعد، ۱۳۹۳، ص ۲۶۳). اصل ضرورت بیان کننده این موضوع است که در عملیات نظامی می‌بایست با توسل به کمترین اقدام تخریبی به امتیازی نظامی دست یافت (نواده-توپچی، ۱۳۹۳، ص ۷۸).

به استثنای مواردی که از حمایت‌های خاص برخوردارند (Swiney & Saving, 2005, p.741)، هر شیئی ممکن است هدفی مشروع برای حمله نظامی باشد (Schmitt, 1998, p.204)؛ به همین جهت، ارائه فهرستی فراگیر از اهداف نظامی غیرممکن است (Wall, 2002, p.142)؛ از این رو این پرسش مطرح است که معیار تفکیک نظامی و غیرنظامی چیست؟ (Bothe, 2019, p.746). طبق بند ۲ ماده ۵۲ پروتکل اول، جهت قلمداد کردن یک هدف به عنوان «نظامی»، احراز دو شاخص «سهم مؤثر» و «مزیت قطعی» الزامی است (ILA Study Group, 2017, p.32) در شرایط ابهام، هدف مذکور باید در زمره اهداف غیرنظامی و تحت حمایت تلقی شود (AP I, 1949, art.52)؛ به عبارت دیگر همه اشیاء به طور پیش فرض غیرنظامی محسوب می‌شوند، مگر آنکه نقش مؤثر و قطعی در عملیات نظامی داشته باشند. با این حال، حتی در چنین شرایطی نیز حمله باید کاملاً محدود، متناسب و توجیه‌پذیر باشد. در غیر این صورت، حمله عمدی به آنها می‌تواند طبق ماده ۸ اساسنامه رُم، جنایت جنگی تلقی شود (Rome Statute of ICC, 1998, Art. 8(2) (a) (iv)).

1. The Principle of Proportionality.

در شریعت اسلام نیز شاخص‌های تمایز میان نظامی و غیرنظامی بر پایه «مشارکت مؤثر» و «مزیت نظامی» استوار است. با استناد به این دو معیار، فقیهان امامیه، قتل افراد غیرنظامی را ممنوع شمرده‌اند؛ مگر آن دسته از افرادی که به‌عنوان طراح یا مستشار در امور نظامی فعالیت داشته و بدین‌سان در عملیات نظامی مشارکت جویند. بر همین مبنا، صاحب کتاب «جواهرالکلام» مرقوم داشته است: «نعم اذا كان ذا رأى و قتال، قُتل اجماعاً»؛ یعنی، آری، چنانچه پیران - به جهت برخورداری از اندیشه راهبردی یا تدبیر جنگی - صاحب رأی باشند و از این مجرا در مخاصمه مشارکتِ مستقیم داشته باشند، به اتفاقِ نظرِ دانشمندان اسلامی، کشته شدنشان جایز است (نجفی، ۱۹۸۴، ج ۲۱، ص ۷۵). از همین رو بود که پیرمرد سالخورده‌ای به نام «دُرید بن صِمّه» به دلیل ارائه مشاوره به دشمن، توسط مسلمانان از پای درآمد و پیامبر ﷺ نیز به این اقدام ایرادی نگرفتند (عمیدزنجانی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۱۷۶). همچنین وقتی غیرنظامیان با سلاح به مقابله با مسلمانان برخیزند، مصونیت آنها از میان می‌رود. همچنین در فرض قرار گرفتن غیرنظامیان (اعم از اشخاص یا اماکن) در موقعیت «تَنَزُّس» (سپر انسانی)، حمله نظامی به آنها مجاز شمرده شده است (تقی‌زاده اکبری، ۱۳۸۶، ص ۲۰۱). افزون بر این، پیامبر اکرم ﷺ در جریان غزوه «بنی‌نضیر» جهت مأیوس کردن یهودیان، فرمان ویرانی نخلستان‌های آنان و آتش زدن درختانشان را دادند؛ اقدامی که می‌توان آن را با اصل «مزیت نظامی» که امروزه از اصول حقوق بشردوستانه به‌شمار می‌رود، انطباق داد.

در نظام حقوقی اسلام، با اتکا به اصل «تمایز»، کشتار غیرنظامیان (اعم از کشاورزان، کسبه، بازرگانان، پیمان‌کاران و همچنین خردسالان، زنان، نابینایان، معلولان، زاهدان و ساکنان صومعه‌ها) ممنوع است. افزون بر این، رعایت اصل محدودیت در سه ساحتِ زمانی (تحریم آغازِ پیکار در ماه‌های حرام به مدت ۴ ماه)، مکانی (مکان‌های مقدس نظیر مسجدالحرام و سایر اماکن دینی حتی کلیساها و کنیسه‌ها) و محدودیت در شیوه‌ی ستیزه‌ی ضروری است. به موجب اصل «محدودیت در شیوه‌ها و ابزارهای نبرد»، مسلمانان اجازه ندارند با هر وسیله‌ای دشمن را از پای درآورند (طوسی، ۱۳۷۵، ص ۳۱۴؛ حلی، ۱۲۷۲ق، ص ۱۰۳)، حتی اگر رفتارهای دشمن با کرامت انسانی در تعارض باشد. همچنین طرفین

مخاصمه از به کارگیری تسلیحات ممنوعه، مواد شیمیایی یا میکروبی و سوزاندن دشمن (طوسی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۱۴۳؛ کلینی، ۱۴۳۱، ج ۵، ص ۲۸) - چه در زمان حیات و چه پس از مرگ -، بریدن درختان، ایجاد آتش سوزی در مزارع و قطع دسترسی به آب آشامیدنی منع شده‌اند (اشعث کوفی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۰؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، باب ۱۵ و ۱۶). اصل حاکم بر احکام جهادی در اسلام، به کارگیری تدابیری است که از درگیری و آسیب به اهداف غیرنظامی پیشگیری کند. تفکیک میان اهداف نظامی و غیرنظامی، تکلیفی قطعی است و پیکار صرفاً میان نیروهای رزمنده و با هدف قراردادن مقاصد نظامی مجاز است (مکارم شیرازی، ۱۳۶۷، ص ۹).

۲. ممنوعیت حمله نظامی به زیرساخت‌های انرژی از منظر فقه و حقوق بین الملل

۲-۱. ممنوعیت حمله نظامی به تأسیسات هسته‌ای از منظر فقهی و حقوقی

حملات رژیم اسرائیل و متعاقباً ایالات متحده آمریکا در جنگ ۱۲ روزه و جنگ رمضان، به تأسیسات هسته‌ای جمهوری اسلامی ایران از منظر حقوق بین الملل نقض صریح نظام بین المللی امنیت هسته‌ای، معاهدات منع اشاعه و کنترل تسلیحات و حقوق بشردوستانه بین المللی ارزیابی می‌شود. رژیم بین المللی امنیت هسته‌ای شامل ابزارهای الزام آور قانونی مانند کنوانسیون‌ها، قطعنامه‌ها و معاهدات بین المللی است. این اسناد بین المللی شامل قطعنامه‌های شورای امنیت سازمان ملل متحد از جمله قطعنامه ۴۸۷ (UN. Security Council, 1981, para.3)، کنوانسیون حفاظت فیزیکی از مواد هسته‌ای (CPPNM, 1979, art.2) و اصلاحیه ۲۰۰۵ آن؛ کنوانسیون بین المللی سرکوب اقدامات تروریسم هسته‌ای (ICSANT, 2005, art.4) و قطعنامه‌های آژانس بین المللی انرژی اتمی از جمله قطعنامه‌های ۴۴۴، ۴۷۵ و ۵۳۳ کنفرانس عمومی آژانس بین المللی انرژی اتمی می‌شود (IAEA, 1990, para.2).

براساس بند نخست قطعنامه ۴۰۷ کنفرانس عمومی آژانس بین المللی انرژی اتمی، تمامی تهاجمات مسلحانه علیه تأسیسات هسته‌ای که برای مقاصد صلح جویانه به کار می‌روند، باید صریحاً و سریعاً ممنوع شوند. پروتکل ۱۹۷۷ ژنو نیز حمله به نیروگاه‌های

اتمی را صریحاً ممنوع اعلام کرده است. در چارچوب حقوق بین الملل قراردادی مطابق معاهدات حقوق بین الملل بشردوستانه حمله نظامی به تأسیسات هسته‌ای ممنوع است. گرچه این ممنوعیت با توجه به تأکید ماده ۵۶ پروتکل الحاقی اول بر «اهداف نظامی»، مطلق نبوده و مشروط به عدم مشارکت است. تأسیسات هسته‌ای ایران نیز تحت نظارت رسمی آژانس بین المللی انرژی اتمی بوده و مشارکت مستقیم در عملیات نظامی نداشتند. به علاوه حقوق بین الملل بشردوستانه (ماده ۵۶ پروتکل الحاقی اول ۱۹۷۷ و ماده ۱۵ پروتکل الحاقی دوم ۱۹۷۷) از اموال و اشیاء خاصی حمایت ویژه‌ای می‌کند (Additional Protocol I, 1977). برای تمایز چنین اشیاء، نشان‌های ویژه‌ای در معاهدات بین المللی و حقوق عرفی ایجاد و به رسمیت شناخته شده‌اند. نشان ویژه متمایز کننده تأسیسات حاوی نیروهای خطرناک با توالی سه نقطه نارنجی می‌باشند (Iaria, 2018, p.34).

چارچوب کلی رویکرد قرآن به موازین بشردوستانه را می‌توان در آیات ۱۹۰ تا ۱۹۴ سوره بقره و آیات ۱۰۲ تا ۱۱۰ سوره آل عمران جست‌وجو کرد. آیه ۱۹۰ سوره مبارکه بقره، افزون بر تبیین غایت جنگ، به ابعاد آن نیز پرداخته و بنا بر نظر بسیاری از پژوهشگران و مفسران، می‌توان آن را مبنای شناسایی «اصل بشردوستانه» در اسلام دانست. خداوند در این آیه با عبارت «از حد تجاوز نکنید»، مرزهای درگیری را ترسیم کرده است. زیرا نبرد در اسلام، الهی است و در این مسیر، هرگونه تعدی و زیاده‌روی جایز نیست؛ از این رو اسلام - برخلاف منازعات عصر حاضر - پایبندی به اصول اخلاقی متعددی را در جنگ‌ها سفارش می‌کند. علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۱۹۰ سوره بقره می‌نویسد: «واژه «تعتدوا» مُشتق از «اعتداء» به معنای خروج از حد و مرز است... و نهی از اعتداء، نهی مطلق است؛ در نتیجه، منظور از آن، هر عملی است که مصداق تجاوز باشد» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۸۷). مولف تفسیر قرآن مهر در تفسیر این آیه می‌نویسد: «از آنجاکه در جنگ، زمینه تجاوزگری وجود دارد، قرآن کریم حدود و ابعاد جنگ را مشخص می‌سازد. آری، «و لا تعتدوا»، اصول اخلاقی و بشری را به سربازان توصیه می‌کند» (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۲۴). برخلاف علامه، صاحب «تفسیر متین» در نهی مطلق تجاوز تشکیک داشته اما نهایتاً می‌نویسد: «مراد مطلق

تجاوز، اعم از کسانی که با ما سر جنگ دارند و یا ندارند. پس مراد عدم تجاوز به مال و ناموس و فرزندان آنان است» (بهرام‌پور، ۱۴۰۲، ص ۸۷). صاحب «تفسیر احسن الحدیث» نیز مراد از «و لا تعتدوا» را مطلق تعدی دانسته است. (قرشی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۵۲) مولف «تفسیر إثنی عشري» مصادیق اصل «عدم تعدی» را تمثیلی دانسته و برخی از مصادیق آن را مشخص کرده است (شاه‌العظیمی، ۱۳۶۳، ص ۳۴۸). با توجه به مطلق بودن اصل «عدم تعدی» و استدلال تمثیلی می‌توان گفت که منع حمله به اهداف غیرنظامی تحت حمایت این اصل قرار دارند. مولف کتاب قوانین و مقررات جنگ و صلح در اسلام نیز می‌نویسد: «مراد از «ولا تعتدوا»، نهی از کشتن غیرمقاتلین (غیرنظامیان) است. از این‌رو، آیه ۱۹۰ سوره بقره مجاهدان را تنها به جنگ با مقاتلین و کشتن آنان امر، و از جنگ با غیرمقاتلین و کشتن آنان نهی می‌کند. دلیل عام حرمت رفتار یاد شده از سنت، فرمان حضرت علی علیه السلام است به معقل بن قیس ریاحی، هنگامی که او را با سه هزار تن در مقدمه سپاه خود به شام فرستاد: «وَلَا تُقَاتِلَنَّ إِلَّا مَنْ قَاتَلَكَ»؛ «جنگ مکن جز با آنکه با تو بجنگد» (نقی‌زاده اکبری، ۱۳۸۶، ص ۱۹۹).

آیه ۱۹۴ سوره بقره نیز به لزوم رعایت عدالت در جنگ امر کرده است. با اینکه میان فقها در وضع صیغه امر بر اباحه، استحباب و یا وجوب تفاوت نظرهایی وجود دارد، مثلاً مرحوم مظفر معتقد است چنین امری در ترخیص ظهور دارد؛ یعنی فقط ممنوعیت برداشته شده، بی‌آنکه بر اباحه، استحباب و یا وجوب دلالت کند (مظفر، ۱۴۳۱ق، ج ۱، صص ۷۴-۷۵). مرحوم آخوند با اینکه قایل به وضع صیغه امر برای وجوب است، معتقد به اجمال چنین امری است (آخوند خراسانی، ۱۴۳۱ق، ج ۱، ص ۷۶). به نظر شهید صدر، امر عقیب حظر یک نوع قرینه ارتکازیه بوده و حمل بر استحباب است (صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۱۱۸). به نظر مشهور فقها وضع صیغه امر دلالت بر اباحه داشته و در نتیجه امری وجود ندارد. در صورت وجود چنین امری در «فَاعْتَدُوا»، این امر «امر بعد از حظر» است. یعنی در حالت عادی، کشتن افراد غیر نظامی، جایز نیست و حذر وجود دارد؛ بنابراین در صورت امر عقیب حظر یا توهم حظر، به حکم قبل از حظر باید رجوع کرد. به عبارتی اطلاق آیه ۱۹۴ سوره بقره، دارای یک قید مقدر و عقلانی است که برپایه معارف اسلامی روش‌ها

و ابزارهای نبرد مقید به ابزارها و روش‌ها و حدود مشروع و غیر حرام بوده و اگر حمله نظامی به برخی تأسیسات امکان‌رها شدن نیروهای خطرناک و در نتیجه تلفات شدید در میان جمعیت غیرنظامی شود نباید هدف حمله قرار گیرند.

در مورد تأسیسات انرژی در احادیث و روایات متن صریحی وجود ندارد اما از آنجایی که هدف قرار دادن این تأسیسات موجب می‌شود که خود به وسیله خطرناک و غیرقابل کنترلی تبدیل شوند می‌توان از طریق محدودیت شیوه‌های نبرد حکم قضیه را مشخص کرد. رسول خدا ﷺ استعمال هر نوع سلاح غیرمعمول را (که خسارات بسیار سنگین در صفوف دشمن وارد می‌کند) ممنوع فرمود، مانند سوزاندن سرزمین و خانه‌های دشمن و زهر آلود کردن آب‌های آنان. فقهای شیعه بر پایه سیره پیامبر ﷺ به حرمت آلوده کردن آب یا غذای دشمن فتوا داده‌اند (اشعث کوفی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۰؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، باب ۱۵ و ۱۶)، زیرا در این کار نابودی کسانی متصور است که کشتن آنان جایز نیست (مثل زنان و کودکان). واژه زهر در فتوا به ماده خاصی منحصر نیست و شامل هرگونه وسیله‌ای است که موجب آلوده کردن آب یا هوا یا غذا می‌شود؛ بنابراین وقتی در گذشته استعمال زهریات با نتایج محدودش حرام و ممنوع شده، امروزه نیز خسارت‌آفرینی تأسیسات انرژی (با اثرات تشعشعات گسترده) به تبع اولی ممنوع و حرام است (عبدالفیاض جانحوری، ۱۳۷۸، ص ۱۵۲). در حمله به تأسیسات هسته‌ای، اثرات می‌تواند به دو دسته فیزیکی و اثرات رادیولوژیک تقسیم شود. به صورت کلی آسیب به تجهیزات، احتمال آتش‌سوزی، نشت مواد شیمیایی یا رادیواکتیو، انتشار گازها و گرد و خاک فرار از واحدها، خطر انفجار یا خاموشی سیستم‌ها و تشعشعات ایکس/گاما و پرتوهای آلفا/بتا در محدوده‌های داخلی و خارجی می‌تواند از مصادیق استعمال هر نوع سلاح غیرمعمول به شمار رود.

هم‌چنین غرق کردن دشمنان با سیل و باز کردن سیل‌بند بر روی آنان به نحوی که به نابودی غیرنظامیان و تخریب اراضی دشمن منجر شود نیز از اعمال ممنوعه تلقی شده است (ابن‌ادریس، ۱۴۱۰ق، ص ۱۷۸). این ممنوعیت دقیقاً شبیه ماده ۵۶ پروتکل الحاقی اول ۱۹۷۷، است که مقرر می‌دارد: «تأسیسات دارای نیروهای خطرناک یعنی سدها،

آب‌بندها و نیروگاه‌های تولید برق، نباید هدف حمله قرار گیرند، حتی اگر این تأسیسات اهداف نظامی باشند، اگر حمله نظامی امکان رها شدن نیروهای خطرناک و در نتیجه تلفات شدید در میان جمعیت غیرنظامی شود نباید هدف حمله قرار گیرند» (Additional Protocol I, 1977, art. 56). البته ممنوعیت حمله به تأسیسات دارای نیروهای خطرناک در چارچوب حقوق بین‌الملل بشردوستانه با توجه به تأکید ماده ۵۶ پروتکل الحاقی اول «مشروط» و «نسبی» است؛ بنابراین در صورتی که رها شدن نیروهای خطرناک تلفات و صدماتی بر جمعیت غیرنظامی نداشته باشد امکان حمله نظامی را ممکن می‌باشد.

امام علی علیه السلام فرمان می‌دادند: «...چون به محل سکونت و اردوی دشمن دست یافتید پرده‌ای را پاره نکنید و بدون اجازه وارد هیچ خیمه‌ای نشوید و چیزی از اموال آنان بر نگیرید، ...» (مسعودی، ۱۳۴۶، ج ۲، ص ۳۶۴). آن حضرت به هنگام عزیمت به سوی صفین، دستان خود را به آسمان برده و دعا کردند: «اللَّهُمَّ رَبَّ السَّقْفِ الْمَرْفُوعِ... إِنَّ أَظْهَرَنَا عَلَى عَدُوِّنَا فَجَبَّنَا الْبُعْيَ وَ سَدَّدْنَا لِلْحَقِّ...» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۷۱)؛ خداوندا اگر ما را بر دشمنانمان پیروز گرداندی، ما را از ستم بر آنان برکنار کن و در راه حق راست و استوار گردان. آن حضرت حتی تأکید داشتند تا اموال غیر جنگی در اردوگاه دشمن، به فرزندان و همسرانشان به ارث بازگردانده شود. آن حضرت پس از اتمام جنگ، آنچه در اردوگاه دشمن بود جمع و اسلحه و چارپایانی را که در میدان جنگ استفاده شده بود میان مسلمانان تقسیم می‌کردند، ولی اجازه نمی‌دادند سایر کالاها و اموال را که در چادرهای آنان بود، کسی تصرف کند و آن‌ها را به صاحبانشان باز می‌گرداندند؛ زیرا گرفتن غنیمت غیر جنگی را از مسلمان جایز نمی‌دانستند و می‌فرمودند: «آنچه در دارالشُرک به دست می‌آید، بر شما حلال و آنچه در دارالاسلام است بر شما حرام است» (صدوق، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۶۰۳) و براساس آنچه خداوند متعال واجب ساخته است، هر آنچه نزد خانواده‌هایشان باقی گذاشته‌اند، میراث است و به وارثانشان می‌رسد» (نهج‌البلاغه، حکمت ۱۰۸؛ ابن‌قتیبه، ۱۳۸۰، ص ۱۰۷) و می‌فرمود: «آنان برادران دینی شما بودند که بر ما ستم روا داشته و به انحراف رفته بودند. ما را شایسته نیست که چون کفار با ایشان روبه‌رو شویم.

فقط کسانی را که با ما جنگ کرده‌اند و کسانی که بر ما ستم کرده‌اند، کشته‌ایم؛ ولی اموال ایشان میراث ارحام و بازماندگان‌شان است» (مفید، ۱۳۶۷، ص ۲۴۳؛ ابن‌قتیبه، ۱۳۸۰، ص ۱۰۷).
علی علیه السلام طبق آنچه در نهج‌البلاغه آمده است به لشکریانش، قبل از شروع جنگ صفین دستور جامعی در این زمینه داده که شاهد گویای بحث ما است. حضرت می‌فرمایند: «لَا تُقَاتِلُوهُمْ حَتَّى يَبْدُؤُوا كُمْ، فَإِنْ كُنْمْ بِحَمْدِ اللَّهِ عَلَى حُجَّةٍ، وَتَرَكُكُمْ إِيَّاهُمْ حَتَّى يَبْدُؤُوا كُمْ حُجَّةً أُخْرَى لَكُمْ عَلَيْهِمْ. فَإِذَا كَانَتْ الْهَزِيمَةُ بِإِذْنِ اللَّهِ فَلَا تَقْتُلُوا مُدْبِرًا، وَلَا تُصِيبُوا مُعْوِرًا، وَلَا تُجْهِزُوا عَلَى جَرِيحٍ». یعنی: «با آن‌ها نجنگید تا جنگ را آغاز کنند، چه اینکه شما بحمدالله (برای حقانیت خود) دارای حجت و دلیل هستید، و وا گذاشتن آنها تا نبرد را آغاز کنند، حجت دیگری است به سود شما و بر زیان آنان، آن‌گاه که به اذن خدا آنان را شکست دادید، فراریان را نکشید، و بر ناتوان‌ها ضربه نزنید و مجروحان را به قتل نرسانید، و با اذیت و آزار، زنان را به هیجان نیاورید، هر چند به شما دشنام دهند، و به سران‌تان ناسزا گویند» (مفید، ۱۳۶۷، ص ۲۰۵؛ طوسی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۱۵۶)؛ نتیجه اینکه در آموزه‌های اسلامی، هدف قرار دادن اشخاص و اهداف غیرنظامی ممنوع است (زحیلی، ۱۳۸۵، ص ۱۸۳) این ممنوعیت از طریق اصول اخلاقی و شرعی و براساس آیاتی مانند «...وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ...» (سوره الأنعام، آیه ۱۵۱؛ سوره اسراء، آیه ۳۳) کاملاً قابل استنباط است.

۲-۲. ممنوعیت حمله نظامی به تأسیسات انرژی تولید برق، از منظر فقهی و حقوقی

برخی استان‌ها (تهران و اصفهان) بامداد جمعه، ۷ فروردین ۱۴۰۵، شاهد حملات دشمن متخاصم به تأسیسات زیربنایی خود بودند. این در حالی است که هدف قرار دادن تأسیسات انرژی و نیز حملات به تأسیسات برق، براساس قوانین بین‌المللی از جمله ماده ۵۴ پروتکل اول الحاقی و ماده ۱۴ پروتکل دوم الحاقی (درباره ممنوعیت حمله به اشیای ضروری برای بقای غیرنظامیان)، طبق ماده ۵۱ پروتکل اول الحاقی (درباره ممنوعیت حملات کورکورانه و نامتناسب) و ماده ۸ اساسنامه رم جنایت جنگی به‌شمار می‌رود. نیروگاه‌های مورد هدف واقع شده غیرنظامی بوده و برق بیمارستان‌ها، مؤسسات و

سازمان‌ها را تأمین می‌کند از این رو هدف قرار دادن آن‌ها جنایتی آشکار به‌شمار می‌رود. حملات علیه تأسیسات انرژی در حالی مطرح می‌شود که براساس ماده ۴۸ پروتکل الحاقی اول، طرف‌های درگیر باید بین اشیاء غیرنظامی و اهداف نظامی تمایز قابل شوند. عملیات نظامی فقط علیه اهداف نظامی مجاز است. همه اشیاء و مناطقی که ماهیتاً، موقعیت، هدف یا استفاده‌شان برای اقدامات نظامی موثر نیست (مانند خانه‌ها، مدارس، بیمارستان‌ها، مناطق مسکونی، تأسیسات آب و برق، کارخانه‌های غذایی) اشیاء غیرنظامی به‌شمار می‌روند. مطابق ماده ۵۶ پروتکل الحاقی اول و ماده ۱۵ پروتکل الحاقی دوم هرگونه حمله به نیروگاه‌های تولید برق، منع شده است. مگر اینکه از نیروگاه‌های فوق استفاده نظامی شده و عملیات نظامی را پشتیبانی کنند که در چنین صورتی حمله نظامی تنها راه ممکن برای پایان دادن به چنین پشتیبانی می‌باشد (Kurando, 2023, p.1). ممنوعیت نسبی توأم با قید و شرط مشکل‌ساز مندرج در ماده ۵۶ پروتکل الحاقی اول، مجدداً در ماده ۱۵ پروتکل الحاقی دوم تکرار شده است (Additional Protocol II, 1977, art.56). با این حال، ماده ۵۶ همچنین تصریح می‌کند که «در همه موارد، جمعیت غیرنظامی و افراد غیرنظامی همچنان از تمام حمایت‌هایی که طبق قوانین بین‌المللی به آن‌ها اعطا شده است، برخوردار خواهند بود...» (Lamm, 2004, p.29).

از منظر فقه اسلامی حمله به نیروگاه‌های تولید برق، به دلیل تأمین برق مراکز بهداشتی، بیمارستان‌ها و مناطق مسکونی به دلیل نقض حق حیات ممنوع بوده و جنایتی آشکار به‌شمار می‌رود. هدف قرار دادن تأسیسات انرژی تولید برق منجر به خطر افتادن حق حیات زخمی‌ها و مجروحان تحت مداوا در مراکز بهداشتی و بیمارستان‌ها می‌شود. این در حالی است که مطابق آیه ۱۹۰ سوره بقره جنگ مختص کسانی است که عملاً درگیر جنگ هستند؛ بنابراین هدف قرار دادن تأسیسات انرژی در حقیقت گسترش دادن ابعاد جنگ به غیرنظامیان می‌باشد. نخستین حقی که قرآن کریم برای انسان برشمرده، حق حیات است. حق تداوم حیات، یکی از اصلی‌ترین امتیازات طبیعی بشر می‌باشد که دیگر حقوق طبیعی بر آن مبتنی و زمینه تکامل با آن محقق می‌گردد. وجوب حق حیات در زمان جنگ منوط به وجود انرژی در مراکز درمانی و بیمارستانی

است. از این رو تأسیسات انرژی، با بنیادی‌ترین حق بشری یعنی حق حیات عمیقاً پیوند خورده و در جایگاهی فراتر از یک «حق ابزار» صرف قرار دارد؛ بنابراین هدف قرار دادن تأسیسات انرژی و نیروگاه‌های برق با سلب حیات و نقض حقوق بشر و حقوق بشردوستانه مصادف است. به همین دلیل نقض «اصل تفکیک» و هدف قرار دادن تأسیسات غیرنظامی مصداق تحقق «جنایات جنگی» ذیل ماده ۸ اساسنامه ژنوا بوده و مرتکبان و آمران و عاملان دارای مسئولیت کیفری می‌باشند.

از منظر فقهی، زیرساخت‌های انرژی در عصر حاضر از مصادیق «مرافق عمومی» (تأسیسات مورد نیاز عموم) هستند که تخریب آنها به معنای تعرض به حق حیات و سلامت مسلمانان و عموم انسان‌هاست و از این رو، تحت قاعده «لا ضرر و لا ضرار» ممنوعیت شرعی می‌یابند. مطابق تعالیم و احکام اسلامی نیز هیچ کس مجاز نیست حق حیات دیگران را سلب کند. در دیدگاه قرآن سلب حق حیات برابر با نابودسازی همه جامعه است. خداوند در آیه ۳۲ سوره مائده می‌فرماید: «مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا»؛ «هر کس دیگری را جز برای قصاص یا مبارزه با فسادگری بکشد، گویا همه مردم را کشته است.» (سوره مائده، آیه ۳۲) در نامه امام علی (ع) به اهل کوفه در گزارش جنگ جمل فرمود: «دستور دادم مجروحان را به قتل نرسانند» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۳، ج ۹، ص ۳۹). در جنگ صفین نیز در فرمانی فرمود: «هنگامی که به اذن خدا دشمن شکست خورد فراریان را نکشید، و بر ناتوان‌ها ضربه‌ای وارد نکنید، و مجروحان را به قتل نرسانید» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۳، ج ۹، ص ۱۸۱). پس از جنگ نهروان و شکست «مارقین» چهل مرد از آنان زخمی بودند، پس علی (ع) فرمان داد تا آنان را وارد کوفه کنند و مداوا کنند تا بهبود یابند (محمدی ری شهری، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۳۳۹؛ یعقوبی، ۱۳۴۷، ج ۲، ص ۴۲۴). یعقوبی در کتاب خود می‌نویسد: «علی بن ابی طالب (ع) اسیران را نمی‌کشت، به دنبال شکست خوردگان نمی‌رفت، زخمی‌ها را از پا در نمی‌آورد» (محمدی ری شهری، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۳۳۵؛ یعقوبی، ۱۳۴۷، ج ۲، ص ۳۸۳). در رخداد‌های جنگ صفین آمده است؛ منادی علی (ع) هر روز بیرون می‌آمد و بانگ برمی‌آورد: «ای مردم زخم خورده را مکشید، پشت به جنگ کرده را دنبال مکنید. کشته‌ها را عریان نکنید. و هر کس

اسلحه‌اش را بر زمین افکند در امان است» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۳۳۵؛ ابن‌بابویه، ۱۳۹۴، ص ۵۶؛ ابن‌شعبه، ۱۴۰۴، ص ۴۵). خداوند در آیه می‌فرماید: «لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَ لَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ...» (نور، ۶۱)؛ «بر نابینا و لنگ و بیمار اگر در میدان جهاد شرکت نکنند گناهی نیست...». این حکم الهی بیانگر معیاری است در ادبیات حقوق بین‌الملل بشردوستانه به «معیار مشارکت» معروف است. براساس کیفیت و درجه دخالت اشخاص در یک جنگ، مشارکت ممکن است وصف «مستقیم» یا «غیرمستقیم» داشته باشد. فلسفه معیار مشارکت لزوم رعایت اصل تفکیک در مخاصمات مسلحانه است (دونل، ۱۳۹۰، ص ۲۳۷)؛ زیرا مشارکت مستقیم استثنایی بر اصل تفکیک است که بر پایه کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو، بند ۳ ماده ۵۱ پروتکل اول الحاقی و بند ۲ ماده ۱۳ پروتکل دوم الحاقی ۱۹۷۷ بنا نهاده شده است. احکام اسلامی نشان می‌دهد که حتی در اوج درگیری‌ها، صیانت از حق حیات و کرامت انسانی زنان و کودکان الزام‌آور است. پس این نحوه حمایت از زنان و کودکان، مجروحان، سالخوردگان از جمله امتیازات انکار ناشدنی حقوق بشر دوستانه در اسلام محسوب می‌شود (لطفی و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۳۴). از این رو به صراحت حکم آیه ۶۱ سوره نور و براساس ماده (۴) ۵۱ پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹، هر کس که مشارکت و رزمنده (نظامی) بودن او به اثبات نرسد، باید غیرنظامی محسوب شده و تحت حمایت اصل تفکیک قرار بگیرد (قربان‌نیا و اخگری‌بناب، ۱۳۹۰، ص ۹۵).

۲-۳. ممنوعیت حمله نظامی به تأسیسات نفت و گاز از منظر فقهی و حقوقی

در جریان جنگ ۱۲ روزه، زیرساخت‌های گازی کشور هدف حملات متعددی قرار گرفت که از جمله آنها می‌توان به پالایشگاه فاز ۱۴ پارس جنوبی در عسلویه، پالایشگاه فجرجم، خطوط لوله صادراتی و برخی تأسیسات درون‌شهری اشاره کرد. رژیم اسرائیل در تازه‌ترین دور تجاوز به خاک ایران، پس از حمله به فاز ۱۴ پارس جنوبی، همزمان با حمله به انبار نفت شهران، پالایشگاه شهری را نیز هدف قرار داد. در دوران جنگ ۱۲ روزه دو انبار نفت در جنوب و شمال تهران به ترتیب واقع در منطقه شهر ری و شهران

هدف حمله اسرائیل قرار گرفت. دونالد ترامپ در ۱۰ فروردین ۱۴۰۵ طی پیامی در شبکه اجتماعی «تروث سوشال» مدعی شد اگر به هر دلیلی با ایران به توافقی نرسد و اگر تنگه هرمز فوراً برای «تجارت» باز نشود، تمامی انبارها نفت، چاه‌های نفت، جزیره خارک (و احتمالاً همه تأسیسات انرژی) مورد حملات نظامی قرار خواهند گرفت. به دنبال این تهدید چهار انبار نفت واقع در شهر ری، شهران، کوهک و کرج و برخی نیروگاه‌های برق مورد حملات نظامی قرار گرفت.

دو دلیل جهت ممنوعیت حمله به تأسیسات نفت و گاز در حقوق بین‌الملل وجود دارد. دلیل اول نقض حق بر انرژی پایدار است. مطابق اسناد بین‌المللی مختلف مانند بخش دوم برنامه اقدام نایروبی در مورد منابع انرژی^۱ (۱۹۸۱م)، فصل هفتم گزارش برانتلند (۱۹۸۷م)، بند ۲ از فصل هفتم سند «آینده مشترک ما»^۲ (۱۹۸۷م)، گزارش برنامه عمران ملل متحد تحت عنوان «ارزیابی انرژی جهانی: انرژی و چالش پایداری»^۳ (۲۰۰۰م)، بند اول اعلامیه انرژی برای توسعه پایدار (۲۰۰۷م)، بند ۱۲۵ سند آینده‌ای که ما می‌خواهیم^۴ (۲۰۱۲م)، منشور بین‌المللی انرژی (۲۰۱۴م) و مقدمه اعلامیه والتا^۵ در مورد انرژی پاک برای جزایر اتحادیه اروپا (۲۰۱۷م) و قطعنامه‌های^۶ پارلمان اروپا، ماده ۱۱ پروتکل الحاقی به کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر، مقدمه بیانیه نهایی سومین اجلاس جهانی انرژی‌های تجدیدپذیر (۲۰۰۵م)، در سند دستور کار ۲۰۳۰ برای توسعه

1. United Nations General Assembly ('UNGA') Res 37/250, 1982, UN Doc A/RES/37/250
2. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development, Chapter 2: Towards Sustainable Development. From A/42/427.
3. World Energy Assessment and the Challenge of Sustainability (2000). World Energy Assessment (New York, UNDP) 2000.
4. Future We Want, Outcome document of the United Nations Conference on Sustainable Development Rio de Janeiro, Brazil, 20-22 June 2012, A/RES/66/288.
5. Political Declaration on Clean Energy on EU Islands VALLETTA 18 May 2017.
6. Resolution of 2 July 2020, Texts adopted, P9_TA(2020) 0198; Resolution of 10 July 2020, Texts adopted, P9_TA(2020) 0199; Resolution of 15 January 2020, Texts adopted, P9-TA (2020) 0005; Resolution of 28 November 2019, Texts adopted, P9_TA(2019) 0078.

پایدار، بند ۱-۱ سند «چارچوب برای اقدام در زمینه انرژی» که توسط کارگروه «وهاپ» به ابتکار دبیرکل وقت سازمان ملل متحد در سال ۲۰۰۲ تدوین شد، دسترسی به خدمات انرژی پایدار برای توسعه انسانی، توسعه اقتصادی، از بین بردن فقر، ارتقای سلامت، آموزش و توانمندسازی زنان ضروری است (لیستر و بردبروک، ۱۳۹۵، ص ۱۱۰). ایالات متحده و رژیم صهیونیستی درصدد قطع پایداری تولید و عرضه انرژی از طریق حمله به زیرساخت‌های انرژی بودند. از این رو حملات نظامی به تأسیسات نفت و گاز موجب ناپایداری انرژی و نقض حق بر انرژی پایدار می‌گردد. دلیل دوم ممنوعیت حمله به تأسیسات نفت و گاز در حقوق بین‌الملل به تأثیرات مخرب محیط‌زیستی این اهداف غیرنظامی برمی‌گردد. ماده ۲۰ منشور جهانی طبیعت ۱۹۸۲، اصل ۲۴ اعلامیه ریو ۱۹۹۲، کنوانسیون انمود ۱۹۷۷ و کنوانسیون‌های ژنو و ماده ۵۵ پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷ مقرر می‌دارند که در هنگام جنگ باید مراقبت شود که از محیط‌زیست در برابر آسیب‌های گسترده، درازمدت و شدید حفاظت به عمل آید.

پیامبر اسلام درباره لزوم حفاظت از محیط‌زیست در جنگ‌ها می‌فرمایند: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَبْعَثَ سَرِيَّةً دَعَاهُمْ فَأَجْلَسَهُمْ بَيْنَ يَدَيْهِ ثُمَّ يَقُولُ سِيرُوا بِسْمِ اللَّهِ وَ بِاللَّهِ وَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ عَلَى مِلَّةِ رَسُولِ اللَّهِ لَا تَغْلُوا وَ لَا تُمَثِّلُوا وَ لَا تُعْدِرُوا وَ لَا تَقْتُلُوا شَيْخاً قَانِياً وَ لَا صَبِيّاً وَ لَا امْرَأَةً وَ لَا تَقْطَعُوا شَجَرًا إِلَّا أَنْ تُضْطَرُّوا إِلَيْهِ»؛ یعنی: «به نام خدا و با یاری خدا حرکت نمایید و در راه خدا و بر طریق رسول خدا پیکار نمایید، مراقب باشید که پیمان خود را نقض نکنید، در غنائم جنگی خیانت نکنید، گوش و بینی کسی را نبرید، درختان دشمن را قطع ننمایید، مگر آنکه مجبور باشید» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ص ۵۹). این حدیث دو نکته را بیان می‌کند اولین نکته لزوم حفاظت از محیط‌زیست است که درخت تنها مصداق و نمونه بارز آن است. دوماً ممنوعیت قطع درخت یک ممنوعیت نسبی است. که یکی از موارد آن استفاده نظامی از محیط‌زیست است. ابن‌ادریس حلی (۵۹۸ق) در این باره می‌گوید: «می‌توان در جنگ انواع شیوه‌ها را به کار بست؛ جز تخریب عمومی خانه‌های مردم از طریق آب انداختن در آن‌ها، یا آتش زدن خانه‌ها، یا

القای سم در سرزمین دشمن». او آشکارا تخریب محیط زیست و دیگر زیرساخت‌های ضروری زندگی را منع می‌کند (فیرحی، ۱۳۸۷، ص ۱۵۳). جنگ در اسلام فاقد قانون و قاعده نیست، برخلاف یهودیان مدعی فلسطین که از قول خدای ملی خویش (یهود) می‌گویند: «وقتی به شهری وارد شدید، فراموش نکنید که باید ساکنین آن را با لبه تیز تیغ به قتل رسانید، آن‌ها را ریشه کن نمائید، خون شان را به هدر دهید هر چه در آنجا یافتید نابود کنید، و حتی حیوانات را هم زنده نگذارید» (شفائی، ۱۳۶۵، ص ۱۷۱).

نتیجه‌گیری

حقوق بین‌الملل بشردوستانه با تکیه بر اصول «تفکیک» و «تناسب» (مندرج در ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱ و ۵۲ پروتکل‌های الحاقی به کنوانسیون‌های ژنو و ماده ۸ اساسنامه رم)، حمله به زیرساخت‌های انرژی را در صورتی که فاقد کارکرد نظامی مستقیم باشد یا باعث آسیب نامتناسب به غیرنظامیان شود، به‌عنوان «جنایت جنگی» جرم‌انگاری کرده است. مرور ادله فقهی و حقوقی نشان می‌دهد که حفاظت از تأسیسات حیاتی و غیرنظامی در هر دو حوزه فقه اسلامی و حقوق بین‌الملل به‌طور مشترک نکته‌ای مهم و ضروری است. از آیه ۱۹۰ بقره می‌توان فهمید که آموزه‌های اسلامی نیز مانند حقوق بشردوستانه بین‌المللی، به اهداف غیرنظامی توجه کافی دارد. در آموزه‌های اسلامی نیز هرگونه تجاوز و حملات نامتناسب، غیر دقیق و غیر ضروری مطابق عبارت «و لا تعتدوا» ممنوع است. نهی از اعتداء یک نهی عام و مطلق می‌باشد، یعنی هرچیزی که در جنگ صدق اعتداء کند مورد نهی واقع شده است و این آیه می‌تواند مقید اهداف و ابعاد جنگ باشد. تنها هدف مشروع باید محدود به اهداف غیرنظامی باشد. فقه اسلامی با تأکید بر «نهی از اعتداء» و نهی صریح از «فساد در ارض» و تخریب منابع حیات (همانند منع قطع درختان یا مسموم کردن منابع آب در سیره نبوی و علوی)، هرگونه اقدام نظامی که منجر به نابودی زیرساخت‌های ضروری برای تداوم حیات غیرنظامیان شود را غیراخلاقی و غیرشرعی می‌داند. از منظر فقهی، زیرساخت‌های انرژی در عصر حاضر از مصادیق «مرافق عمومی» (تأسیسات مورد نیاز

عموم) هستند که تخریب آنها به معنای تعرض به حق حیات و سلامت مسلمانان و عموم انسان‌هاست و از این رو، تحت قاعده «لا ضرر و لا ضرار» ممنوعیت شرعی می‌یابند. از این رو هدف قرار دادن تأسیسات هسته‌ای و تأسیسات حاوی مواد خطرناک که پیامدهای فوری و بلندمدتی بر محیط‌زیست و سلامت مردم ایران و کل منطقه دارد، هم از منظر حقوق بین‌الملل و هم از منظر اسلام ممنوع می‌باشد. اگر زیرساختی دارای «کاربرد دوگانه» باشد (مثلاً هم برق پادگان را تأمین کند و هم برق بیمارستان را)، حقوق بین‌الملل بسیار سخت‌گیرانه عمل می‌کند. در این موارد، حمله تنها زمانی مجاز است که «مزیت نظامی» قطعی و ملموس باشد و خسارات جانبی به حداقل ممکن کاهش یابد؛ در غیر این صورت، حمله به آن یک جنایت جنگی تلقی می‌شود. جنایتی که در صورت اثبات موجب مسئولیت بین‌المللی متجاوزان می‌شود.

منابع

- * قرآن مجید، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- آخوند خراسانی، محمد کاظم. (۱۴۳۱ق). کفایة الاصول (ج ۱). قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- ابن اثیر، علی ابن محمد. (۱۳۴۵). الکامل فی التاریخ. بیروت، الصادر.
- ابن ادریس، علی. (۱۴۱۰ق). السرائر. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن بابویه، محمد ابن علی. (۱۳۹۴). امالی شیخ صدوق. تهران، دارالکتب الاسلامی.
- ابن شعبه، حسن بن علی. (۱۴۰۴ق)، تحف العقول عن آل الرسول علیهم السلام (ج ۱). قم: جماعة المدرسين في الحوزة العلمية بقم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- ابراهیم گل، علیرضا. (۱۳۸۹). مسئولیت بین المللی دولت، متن و شرح مواد کمیسیون حقوق بین المللی (چاپ دوم). تهران: شهر دانش.
- ابن قتیبه دینوری، محمد بن مسلم. (۱۳۸۰). الامامه و السیاسه (مترجم: ناصر طباطبایی). تهران: ققنوس.
- انتظاری علیرضا محقق داماد سیدمصطفی. (۱۳۹۱). نقش قواعد اتلاف و تسبیب در مسئولیت مدنی، پژوهش های فقهی، ۸۹ (۲)، صص ۴۱-۶۱.
- اشعث کوفی، محمد. (۱۴۱۲). الجعفریات الأشعثیات. تهران: مکتبه نینوی الحدیثه.
- بهرام پور، ابوالفضل. (۱۴۰۲). تفسیر یک جلدی مبین. قم: آوای قرآن.
- تدینی، عباس؛ کازرونی، سیدمصطفی. (۱۳۹۵). کاربردهای نظامی فناوری نانو از منظر حقوق بین الملل بشردوستانه، مجله حقوقی بین المللی، ۵۴ (۱)، صص ۲۵۷-۳۰۶.
- تقی زاده اکبری، علی. (۱۳۸۶). قوانین و مقررات جنگ و صلح در اسلام (ج ۱). تهران: زمزم هدایت.
- حرعاملی. (۱۴۰۹ق). وسایل الشیعه. قم: مؤسسه آل البیت.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۲۷۲ق). تذکره الفقهاء. تهران.

- حلمی، نصرت‌الله. (۱۳۸۷). مسؤولیت بین‌المللی دولت و حمایت سیاسی. تهران: میزان.
- دشتی، محمد. (۱۳۷۹). نهج البلاغه. تهران: مشرقین.
- دونل، دانیل. (۱۳۹۰). معاهدات بین‌المللی ضد تروریسم و اعمال تروریستی (مترجم: پیمان نامیان و سبحان طیبی)، ویژه‌نامه مجله حقوقی بین‌المللی، صص ۲۶۲-۲۳۷.
- دیتر فلک. (۱۳۸۷). حقوق بشردوستانه در مخاصمات مسلحانه (مترجم: سیدقاسم زمانی...[و دیگران]. تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۸۷). تفسیر قرآن مهر (ج ۲). قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
- روحانی، محمدصادق. (۱۳۹۲). فقه‌الصادق (ج ۲۶). قم: آیین دانش.
- سبزواری، السید عبد‌الاعلی. (۱۳۸۸). مهذب الاحکام فی بیان حلال و الحرام (ج ۱۵). قم: دار التفسیر.
- شاه‌عبد‌العظیمی، حسین. (۱۳۶۳). تفسیر اثنی عشری (ج ۱). تهران: میقات.
- شفائی، حسین. (۱۳۶۵). جنگ و جهاد در نهج البلاغه. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم: دفتر انتشارات.
- صدر، سیدمحمد باقر. (۱۴۱۷). بحوث فی علم الأصول (ج ۲). قم: مؤسسه دائرة معارف الفقه الاسلامی.
- صدوق، ابی‌جعفر محمد بن علی قمی. (۱۳۸۸ق). المال. قم: ذوی‌القربی.
- ضیائی‌بیگدلی، محمدرضا. (۱۳۹۳). حقوق بین‌الملل عمومی (چاپ بیست و دوم) تهران: گنج دانش.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۷۸). تفسیر المیزان (مترجمان: محمدرضا صالحی کرمانی، محمد خامنه، بنیاد علمی فکری علامه طباطبایی). تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۵ق). الاقتصاد المهادی إلى طریق الرشاد. تهران: کتابخانه جامع چهل ستون.

- عبدالفیاض جانحوری، عبدالاحمد. (۱۳۷۸). حقوق جنگ و صلح. تهران: وحدت.
- عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۷). فقه سیاسی (ج ۵). تهران: امیرکبیر.
- فیرحی، داود. (۱۳۸۷). مفهوم جنگ و اخلاق نظامی در اسلام شیعی، سیاست، ۳۸(۱)، صص ۱۳۱-۱۶۰.
- قربان‌نیا، ناصر؛ نادر اخگری بناب (۱۳۹۰). عدم مشروعیت کاربرد سلاح هسته‌ای در پرتو اصل تفکیک با رویکرد اسلامی، حقوق اسلامی، ۲۸ (۸)، صص ۱۰۳-۷۳.
- قرشی، سیدعلی اکبر. (۱۳۷۴). تفسیر احسن الحديث (ج ۷). تهران: بنیاد بعثت، مرکز چاپ و نشر.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۳۱ق). فروع کافی (محقق: محمدجواد الفقیه). قم: دالاضواء.
- لطفی و همکاران. (۱۳۸۸). حقوق بشردوستانه در منابع اسلامی و اسناد بین‌المللی. تهران: هستی‌نما.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳)، مرآة العقول (ج ۲۶). بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۹۸۳م). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمّدی ری شهری، محمد. (۱۳۹۱). گزیده دانشنامه امیرالمومنین (علیه السلام). قم: دارالحديث.
- مسعودی، علی بن الحسین. (۱۳۴۶). مروج الذهب و معادن الجواهر. مصر: مطبعة البیهة، ادراه الملتزم.
- مظفر، محمدرضا. (۱۴۳۱). اصول الفقه (ج ۱). قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- مفید، محمد بن نعمان. (۱۳۶۷). الجمل، ترجمه محمود مهدی دامغانی، تهران: نی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۶۷). تفسیر نمونه (ج ۲). تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۳). پیام امام امیرالمومنین (شرحی بر نهج البلاغه). تهران: دارالکتب الاسلامی.
- ملک محمدی نوری، علیرضا. (۱۳۷۲). مفاهیم تعلیق مخاصمات و حالت نه جنگ و نه صلح در حقوق بین‌الملل. تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.

ممتاز، جمشید و امیرحسین رنجریان. (۱۳۸۴). حقوق بین‌الملل بشردوستانه مداخلات مسلحانه، داخلی کمیته ملی حقوق بشردوستانه. تهران: میزان.

نجفی، محمدحسن. (۱۹۸۴). جواهرالکلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
نواده توپچی، حسین. (۱۳۹۳). حقوق جنگ و مداخلات مسلحانه. تهران: انتشارات خرسندی.
نوری، ولی‌الله؛ زمانی، سید قاسم؛ راعی، مسعود. (۱۳۹۸). ضرورت نظامی به‌عنوان یک استثنا در حقوق درگیری‌های مسلحانه. مطالعات حقوق عمومی، ۴۹ (۳)، صص ۷۱۷-۷۳۴.
هنکرتز، ژانمار و لوئیس دوسوالدبک. (۱۳۸۷). حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی (ج ۱). ترجمه: دفتر امور بین‌الملل قوه قضائیه جمهوری اسلامی ایران و کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، تهران: مجد.

یعقوبی، احمد ابن اسحاق. (۱۳۴۷). تاریخ یعقوبی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

Additional Protocol I. (1977). Protocol Additional to The Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), Geneva, 8 June 1977, Article 56. Article 56 was adopted by consensus. CDDH, Official Records, Vol. VI, CDDH/SR.42, p.209.

Additional Protocol II. (1977), Protocol Additional to The Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), Geneva, 8 June 1977, Article 15. Article 15 was adopted by consensus. CDDH, Officials Records, VII (52): 138-151.

AP I (1949). on the customary nature of this rule, see ICRC CIHL Study, commentary to rule 10, 35-36.

Bothe, Michael, Partsch, Karl Josef, Solf, Waldemar A., (2019). New Rules for Victims of Armed Conflicts, Martinus Nijhoff Publishers, Ordibehesht, 1361 AP Law, p.746.

Convention Hague IX (1907). Concerning Bombardment by Naval Forces in Time of War, Oct. 18, 1907, art.1, 36 Stat. 2351.

- CPPNM (1979). The Convention on the Physical Protection Of Nuclear Material, Date of adoption 26 October 1979, Date of entry into force 8 February 1987, IAEA, VIENNA, 1982, STI/PUB/615, 1980, art.5 (CPPNM). The Amendment to the CPPNM, Amendment to the Convention on the Physical Protection of Nuclear Material, Date of adoption 8 July 2005, Date of entry into force 8 May 2016, Depository International Atomic Energy Agency (IAEA), Place of adoption Vienna, Austria, art.5.
- Dinstein, Yoram (2016), The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict (3rd ed), Cambridge University Press, p.30.
- Henckaerts J-M., & Doswald-B. L. (2005). Customary International Humanitarian Law. Document source International Committee of the Red Cross (ICRC), Volume I, Rules, Volume II. Practice (2 Parts), Cambridge University Press.
- Henckaerts, J-M. (2005). Study On Customary International Humanitarian Law A Contribution to The Understanding and Respect For The Rule of Law in Armed Conflict. International Committee of the Red Cross (ICRC), 87 (1): 857-527.
- Hingovani, R.C, Modern International Law, 2nd ed. (New Delhi: Oxford University Press, 1982, p. 330.
- IAEA (1985). Prohibition of Nuclear Installations Devoted Peaceful Purposes Against Armed Attacks. GC (XXIX)/RES/444 (1985). para.1, <https://www.iaea.org>.
- IAEA (1990). Measures to Strengthen International Co-operation in Matters Relating to Nuclear Safety and Radiological Protection. Resolution adopted during the 332nd plenary meeting on 1990, GC (XXXIV) RES/533. para.2.
- Iaria Adriano (2018), E-Emblems Protective Emblems and the Legal Challenges of Cyber Warfare. Istituto Affari internazionali (IAI), SSN 22532-6570, 1-5.
- ICSANT (2005). International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism, Adopted 13 April 2005, Entry into force 7 July 2007, Registration 7 July 2007, No. 44004, M2005/01, New York, United Nations, art.2, (ICSANT).

- ILA Study Group (2017). 'The Conduct of Hostilities and International Humanitarian Law: Challenges of 21st Century Warfare', International Law Association Studies, 322 (93): 327-328.
- ILC (2011). Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, Adopted by the International Law Commission (2001), Art.1.
- Jeanne M. Meyer, (2001). "Tearing Down the Façade, A Critical look at the Current Law on Targeting the Will of the Enemy and Air Force Doctrine", The Air Force Law Review, 51 (1): 164-182.
- Kolb, R. (2010), 'Origin of the Twin Terms Jus ad Bellum/Jus in Bello', International Review of the Red Cross, 320 (37): 553-561.
- Kurando, Mariia (2023). Nuclear Security in Conflict Zones: The Dangerous Case of Zaporizhzhia, International Journal of Nuclear Security, 2 (8): 1-14.
- Lamm, V. (2004). "Protection Of Ivilian Nuclear Installations in Time of Armed Conflicts," OECD Nuclear Law Bulletin, 74 (1): 29-38.
- Larsen Kjetil Mujezinovic; Cooper Camilla G. Guldahl; Nystuen Gro (2013). Searching for a Principle of Humanity in Internatioanl Humanitarian Law. New York: Cambridge University Press.
- Mourlam, Anna C. (2018). "Unarmed Attacks: Cyber Combatants and the Right to Defend". The California International Law Journal, Vol. 26, No. 1, pp. 19-30.
- P.C.I.J (1927). The P.C.I.J, case concerning the Factory of Chorzow. Judgment of 26 July No.9 p.21.
- Pictet, Jean (1987). Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949, International Committee of the Red Cross Martinus Nijhoff Publishers Geneva 1987, p.211.
- Sassoli, M. (2019). International Humanitarian Law Rules, Controversies, and Solutions to Problems Arising in Warfare, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, p.720.
- Sassoli, M., (2002). State Responsibility for Violations of International Humanitarian Law, International Review of the Red Cross, 84 (1): 846-864.

- Schmidt Michael (2010). "Deconstructing Direct Participation in Hostilities: The Constitutive Elements", *International Law and Politics*, 42 (2): 739-316.
- Schmitt, Michael N. (1998). *The Law of Military Operations-Liber Amicorum* Professor Jack Grunawalt, US Naval War College's International Law Studies, pp 204-207.
- Smith, T. (2019). Challenges to Identifying Binding Martens Clause Rules from the 'Dictates of the Public Conscience' to Protect the Environment in Non-International Armed Conflict. *Transnational Legal Theory*, 10(2), 184-201.
- Sweney, Gabriel (2005). Saving Lives: The Principle of Distinction and the Realities of Modern War, *INT'L L*, 3 (39): 733-758.
- Swiney, G., & Saving Lives (2005). The Principle of Distinction and the Realities of Modern War. *The International Lawyer*, 39 (3): 741-743.
- Un Crisis Relief. (2019). "Yemen: The orst humanitarian crisis in the world", available in <https://www.un.org/counterterrorism/international-legal-instruments>
- UN. Security Council (1981). Condemns the Israeli military attack on Iraqi nuclear facilities .In: Resolutions and decisions of the Security Council, 1981. S/INF/37 -1982- p.10- (SCOR, 36th year). Resolution 487 (1981) adopted by the Security Council at its 2288th meeting.
- Wall, Andru E., (2002). Legal and Ethical Lesson of NATO's Kosovo Campaign, Volume 78, US Naval War College's International Law Studies, P.142.